

ՀԵԾԵԾԱՆՔՆԵՐԻ ԵՐԳԻՉԸ

Պ Ե Տ Ր Ո Ս Դ Ո Ւ Ր Ե Ա Ն

(Կրիտիկական էտիդ)

Я раньше началъ, кончу ранѣ,
Мой умъ не много совершить;
Въ душѣ моей, какъ въ океанѣ,
Надеждъ разбитыхъ грузъ лежитъ.

М. Лермонтовъ.

I

Մեր նոր գրականութեան պատմութեան ընթացքում զր-
ժուար կարելի է գտնել այնպիսի բանաստեղծներ, որոնց ա-
ռանձնապէս զբաղեցրած լինեն լիբիկական խոհեր ու զգացմունք-
ներ. մեր ազգային, հասարակական կեանքը իր ամբողջ կօլօրի-
տով զրել է իր անխախտ կնիքը մեր բանաստեղծութեան վրայ.
այլ կերպ չէր կարող լինել. ճիշտ է, լիբիկական կտորներ չատ-
կան մեր բանաստեղծութեան՝ մանաւանդ նորագոյն շրջանում,
բայց զբանք ընդհանրապէս այնքան թոյլ են, որ անկարող են
տեղ գրաւել գրականութեան պատմութեան մէջ: Իբրեւ զուտ
սուբիեկտիւ և առաջնակարգ բանաստեղծ պիտի մատնանիչ ա-
նենք վաղամեռ պատանի Պ. Դուրեանին, որի պօէզիայի խո-
րաթախիժ կօլօրիտը վաղուց իր վրայ է դարձրել հայ և մա-
սամբ օտար գրական աշխարհի ուշադրութիւնը:

Մեռնել 21 տարեկանը չը լրացած և ձեռք բերել մի զը-
րականութեան մէջ առաջնակարգ բանաստեղծի դասին, այդ
չատ քեբրին է վիճախուժ. վաղամեռիկ բանաստեղծները ճակա-
տագրի բաղդաւոր, բայց և ապարադդ զոհերն են: Մի ցաւա-
գար նօտա հնչում է նրանց ստեղծագործութիւնների մի

ծայրից մինչև միւսը, նրանց սրտից հնչուող հեծեծանքի ձայները ընթերցողին սուզում են վշտոտ խոհերի և ցաւոտ հարցերի մէջ, հեծեծանք սև օրերի, տենչանքների, մտորումների, վարանումների, բուռն ձգտումների, նախատեսուած մահուան ուրուականի դիմաց. մարդու կորովի անհատականութիւնն է այդ, որը ինքը իր մէջ և իր հետ տանջւում է, հալւում, ապրելու տենչանքով սպասում է շուտափոյթ մահուան և կամ երբեմն էլ մահուան ծարաւով, կեանքից զզուած, գերեզման է փափագում, կարծես այնտեղ հանգիստ վայելելու, տանջուած հոգուն յագուրդ տալու.

Խորշ մը կար, որ զիս չէր ծաղրէր,—

Այն՝ լուռ փոսն էր գերեզմանիս...

Դուրեանն այդ տեսակի բանաստեղծներից է, միայն շատ շուտ հոգ մտած, բայց մատաղ հոգով շատ տանջուած, շատ զգացած, և երբ նրա միտքը նոր սկսում էր զարգանալ, մտորումների աշխարհը մտնել, թոքախտոտ օրգանիզմը բողբոջեց, և 21 տարին չը բոլորած՝ նա աչքերը յաւիտեան փակեց, մէկը ամենահամակրելի հոգիներից, բանաստեղծական աչքի զարնող տաղանդներից, որոնց նմանը երբեքից արտագրել է մեր իրականութիւնը:

Բայց ով է Դուրեանը:

Դուրեանը 1851 թւի մայիսի 20-ին Պօլսի մի աղքատ ընտանիքում ծնուած, աննպաստ հանգամանքներում և չըջաւայրում ապրած ու հնչած և 1872 թ. յունուարի 21-ին մեռած մի սըրամիտ, քնքոյշ և չափազանց զգայուն հոգի է, այն հոգիներից, որոնք աչքի են ընկնում իրանց բարութեամբ, ազնւութեամբ, հրեշտակային անմեղութեամբ և երկխայական պարզութեամբ: Նա հասարակ կրթութիւն ստացաւ, չքաւորութեան, կարօտի բեռան տակ անժամանակ ճնշուեց ու տանջուեց, նրա կայտառութիւնը տեղի տուաւ մաշող մելանխոլիային, երեսի վարդը մահուան դալկութեան. և մի տարի թոքախտի ճիրաններում հիւժուելով, քսան և մէկ տարին չը բոլորած, տենչանքների կրակը կրծքում՝ մեռաւ. ահա նրա ամբողջ կեանքը:

Դուրեանի գրական գործունէութիւնը բաղկացած է թատերական, նամակադրական և տաղաչափական գործերից. ոչ թատերագութիւնը և ոչ նամականին չը կարողացան տարածել նրա հռչակը, իսկական արտագրութիւն լինել նրա բնատուր տաղանդին. Դուրեանը Դուրեան է լոկ իր քնարերգութեամբ, զբանց մէջն է նրա հոգին, նրա ոյժը:

Շատ չեն այդ ոտանաւորները, ընդամենը 36 հատ, բայց որքան ոյժ կայ զբանց մէջ, որքան աննման են այդ սակաւութիւ մըմունքները, որոնք պոկուած բանաստեղծի սրտի ամե-

նախոր անկիւններից՝ երևան են եկել անօրինակ ջերմութեամբ և բնականութեամբ. ոչ մի լար, որ այդ տղայի մորմուռուող հոգին երևան չը հանէ. անհատականութեան, ինքնամփոփ մարդու, տանջուած էակի վշտի, մտորումների, անդունդի մէջ քննոյշ շեշտահարութեամբ որոտացող արծազանքներ են դրանք, վիշտ ու մտորումներ. Ամենից առաջ Դուրեանը հեծեծանքների երգիչ է՝ բոմանտիզմի ամբողջ հրապոյրով, որի իսկական ներկայացուցիչն է նա մեզանում. Դուրեանի ժամանակն ու շրջավայրն էլ բոմանտիզմի ժամանակ ու շրջավայր էր Պօլսահայ կեանքում, որը յեղեղուում էր նմանողական և թարգմանական բոմանտիկական երկերով, որոնք մինչև այժմ էլ հնապուրուս են թիւրքահայ գրագէտներին: Դուրեանը սուբիեկտիւ երգիչ էր, բանաստեղծի բարձր կարողութեամբ. նրա հոգին ամբողջապէս բոմանտիկ հոգի էր, հանգամանքներն աւելի ևս նպաստեցին Դուրեանի պօէզիայի բոմանտիկական բնաւորութիւն ստանալուն:

Սէր, ահա նրա տիրապետող նօտան. բնութիւն, վիշտ, որը իր մէջ է պարունակում տանջանքի, մահուան, բողոքի ու մտորման հնչիւնները, ահա նրա միւս մօտիւնները, բոլորն էլ կսկիծ, հեծեծանք, որի մէջ ամփոփւում է ամբողջ Դուրեանը. դրանք բոմանտիզմի էական թեմաներն են, որոնք առաւել կամ պակաս չափով երևան են եկել նրա գործերում:

Երկար չապրեց Դուրեանը և երկար էլ չէր կաջող գրել. երեսունութեց հատ ոտանաւորներից 7-ը պատկանում են 67—70-թ. թ., վեցի թւականները յայտնի չեն. նրանցից «Կը սիրեմ զքեզ»-ը վարիանտն է «Իցիւ թէ»-ի՝ աւելի ուժեղ արտայայտութեամբ, և կը թւի թէ նոյն տարին՝ 1867 թ. գրած, կամ աւելի ճիշտ ասած՝ արտայայտութիւնը փոխած է. երկրորդը՝ «Մնաս բարեպալ»-ը վարիանտն է «Սիրեցի քեզ»-ի, աւելի մեծ փոփոխութեամբ, և կարծում եմ, տեկստի տարին է գրել՝ 1869 թ. «Առ Կոյսն» մի թոյլ ոտանաւոր է, սկզբնական տարիների գործ, իսկ «Ահա սրանայ», «Հայուհին» և «Երեկոյեան Բաշն...» յետագայ, թերեւ 1871 թ. գրած լինի. գոնէ այդ եզրակացութեան են հասցնում լեզուն, տրամադրութիւնը, հիւսուածքը. բայց դրանք այնքան էլ նշանաւոր բաներ չեն. յիշատակենք, որ «Աշնան դժգոյն...» ոտանաւորը վարիանտն է «Պէտք է մեռնիլ» ոտանաւորին, աննշան փոփոխութեամբ, «Սիրել» ու «Դըրժել» ոտանաւորներն ևս նմանութիւններից զուրկ չեն:

Ոտանաւորների մեծագոյն մասը 71 թ. են պատկանում, որի ընթացքում արտադրել է երգիչը իր ամենալաւ գործերը, որոնք նրա փառքն են կազմում, իսկ մինչև այդ թւականը գրածները համեմատաբար թոյլ են, որոց նիւթը գլխաւորապէս,

ինչպէս և միւս գործերինը, սէրն ու վիշտն է։ Համարձակ կարելի է ասել, որ գրել է միայն մի տարի՝ 1871 թ., քսանամեայ հասակում, մահուան վախն ու կակիծը կրծքում. անսթէ ինչ պէտք է միշտ աչքի առաջ ունենանք Դուրեանին գնահատելու համար։ Դուրեանը չը կարողացաւ և չէր էլ կարող ձեռք բերել ոչ լայն կրթութիւն և ոչ բազմակողմանի զարգացում. աննպաստ միջավայրը, նրա թական կարիքը նրա կորովի հոգին իրանց մագիւնների մէջ խեղդեցին։ Դուրեանը տգէտ չէր, բայց հասուն ու զարգացած էլ չէր, աւելի հասուն էր նա իր զգացմունքներով, քան մտքերով ու գաղափարներով. նա շատ չ'ապրեց, և դրա հետեանքն էր, թէպէտ զգացմունքով, գառնութեամբ խոր տողեր շարադրելը, չնորհիւ իր հիւժող հիւանդութեան, շուտափոյթ մահուան և անբարեպատեհ հանգամանքներին։

II

Դուրեանը մի կրակ էր, որ այրուեց՝ երբեմն միալով, երբեմն բոցավառուելով ու ճարճատելով և արագութեամբ հանգաւ. անհ հէնց այդ կարճատև կրակն է, որ երևան է եկել, կրակ, որ խոր անհատական լինելով հանդերձ՝ միաժամանակ և սոցիալական է. անհ թէ ինչու Դուրեանի գրական ֆիզիոնոմիան այնքան խոշոր է երևում. հեծեծանքները, ցանկութիւնները անորոշ, աննպատակ ցաւեր ու բացազանչութիւններ չեն, որոնք միանգամայն անարժէք են, որտեղ և՛ լինեն, այլ բղխում են խոր զգացմունքից և երևան են գալիս իրանց պատճառներով և առիթներով, և մեր առաջ ներկայանում է ոչ թէ Դուրեանը, այլ մարդ-արարածը, որը տանջւում է սիրոյ կարօտից, տենչանքների չ'իրականանալուց, հոգու փոթորիկների թափի ներքոյ հալուելով՝ զգում է մօտալուտ մահը, որը նրա կրծքից երբեմն մոնչոց է հանում, երբեմն լաց, երբեմն կասկածներ ապագայ կեանքի վերաբերմամբ։ Նրա նուրը ու խոր լիրիզմը, մեկան-խօլիայի երբեմն մռայլ, երբեմն քնքոյշ ու ցնորոզ տրամադրութիւնը յիշեցնում է իտալացի պետսիմիստ քնարահար Լէօպարդիի մռայլ, երազող, նոյնքան և փափուկ ու տանջուած հոգին, երբեմն էլ Նիկոլայուս Լենաուին, Շելլին և Պէշկեթաշեանին։

Նա երգեց սէր և որքան իդէալական ու յափշտակիչ. կրնո՞յն այդ ամենամեծ երկրպագուներից մէկը նրան հրեշտակային կերպարանք տուաւ, գաղափարականացրեց և այդ դրութեան մէջ նրան հաւատաց ու սիրեց. ամեն մի գեղեցկութիւն նրանով չափեց։

Վարդը գարնայնի
Թէ կուսին տիպար
Այտերուն չ'ըլլար,
Ո՛վ յարգէր զանի:
Թէ չը նմանէր
Կապոյտն եթերաց
Կուսին աչերաց,
Երկինք ո՞վ նայէր:

Կոյսը նրա աչքում այնքան սիրուն և անբիծ է, որ յան-
ձին նրա Դուրեանը մարդ-արարածն է ճանաչում.

Թէ կոյսը չ'ըլլար
Սիրուն ու անբիծ,
ԶԱստուածն այն երկնից
Մարդ ուր կը կարդար:

Դուրեանը սիրոյ երգով սկսեց իր բանաստեղծութիւննե-
րը. ինչպէս սկզբում, նոյնպէս և մինչև վերջը նա կարծիքը
չը փոխեց կնոջ մասին, նրան մի աստուածային էակ երևակա-
յեց, յափշտակուեց նրա աչքերով, այտերով, դիմագծերով, հո-
գու սիրունութեամբ և սրտի անբիծութեամբ, սրտակերացրեց
նրան րօմանտիզմի ամբողջ բոյրով և հրապոյրով, պաշտեց և
սիրեց մի խելագար սիրով. կոյսը ըստ Դուրեանի հրեշտակ է,
որը

Եթէ նայի,
Կ'ըսես. — «Հի՛մա կըմարի»:
Եթէ ժրպտի,
Կ'ըսես. — «Ո՛հ, հի՛մա կ'անցնի»:
Եթէ շարժի,
Կ'ըսես. — «Հի՛մա կը թռչի»:
Եթէ շիկնի,
Կ'ըսես. — «Հի՛մա կը բռնկի»:
Եթէ խօսի,
Կ'ըսես. — «Հի՛մա կը հատնի»:
Իսկ թէ մեռնի,
Կ'ըսես. — «Հի՛մա կը ծնի»:

Եթէ Դուրեան փոխադարձ սիրով սիրած և կնոջ հետ մօտ
չփում ունեցած լինէր, անշուշտ ճաշակած կը լինէր նրա հո-
գեկան չատ դրական ու բացասական կողմերը, որոնք իրանց
զօրեղ ազդեցութիւնը արած կը լինէին նրա վրայ. բայց
նրա գործերից երևում է, որ նա գժուար թէ փոխա-
դարձ սէր տաժած լինէր դէպի մէկը, գժուար թէ սիրոյ չըր-
ջաններում եփուած լինէր. թերևս սիրում էր մէկին, ինչ-

պէս կարծում են ոմանք, բայց ինձ թւում է, որ այդ սէրը փոխադարձ չէ եղել, դուցէ և ոչ մէկին միշտ սիրած չը լինի, այլ զբաւուած, յափշտակուած լինի այս և այն օրիորդով և ժամանակաւորապէս սրա և նրա կարօտով այրուած, առանց նրանց իմանալու. շատ ոտանաւորներ պարզ ցոյց են տալիս, թէ որքան նա յափշտակուած էր պատահածով (օր. «Թ՛րբունհին», «Հայունհին»)։ և Դուրեանի նման նրբազգաց հոգու նկատմամբ այդ զարմանալի չէ։ Բայց այսպէս թէ այնպէս, որ ամենագլխաւորն է, նա հեռուից սիրողի, կարօտից մաշուողի տպաւորութիւն է անում, չը նայած որ նրա ոտանաւորներում համբոյրների, զրժուկների, սիրահարութիւնների մասին խօսք չատ է պատահում, որոնց հակառակ ապացոյցներն էլ չեն պակասում.

Ձերմ համբոյրովը դեռ չ'այրած
Սա ցուրտ ճակատս՝ դալկահար
Հանդէնցունել հողէ բարձին,
Ո՛հ, չէ այնչափ ցաւ ինձ համար։

Կինը ըստ Դուրեանի մի արարած է, որ «ժպտէ, գեղէ, հուրէ շաղկալ է», որի «բոյլ մը նայուածքը», «փունջ մը ժպիտը», «քուրա մը խօսքը» դիւթում է բանաստեղծի սիրտը, որը փափագում է լինել իր սիրածի ձեռքի տակ հեացող ր թեթեւ պատկեր լինել «նէրա հոգւոյն խորն հիացող»։ Թէ որքան անկեղծ, ջերմ և զբաւիչ է նրա սէրն ու կարօտը, երևում է հետեւեալ տողերից.

Ես ուզեցի սաշտել ըզնէ,
Սիրել ժպիտքն՝ փրթիթք անհուն,
Սիրել աստղերն սեւ աչերուն,
Եւ այն խոկումն, որ մըթագնէ
Պայծառ ճակատն՝ այն ամպըն է,
Որ կը շպարէ դէմքը լուսնոյն։

Դուրեանի համար կինը եթերային արարած է, չքնաղ տեսիլ, որ բանաստեղծին երևում է նրա մենութեան բոլոր բոպէնիւրում, երբեմն թաւուտքի մէջ արտասուելիս, նրա հետ տերևներից է խօսում, երբեմն «ալիներէն կը ժպտի», երբեմն, երբ ժայռ ու սար է փախչում ջախջախելու իր սիրտն ու քնարը, «հովին մէջէն միշտ կը մնջէ՝ թէ բնաւ նրան սիրած չէ», և յուսահատ, կարօտակէզ բանաստեղծը միայն մի վայր գիտէ, որից վախենալուց հձծում է ու տրտնջում, բայց երբեմն էլ դառն ու խոր շեշտով նրա կարօտն է երգում, այնտեղ է գտնում իր յուզուող հոգու, իր խանձուած սրտի միակ հանգիստը.

Գրկեմ արտովս այդ ցուրտ հող,
Ի՛նչ ալ չը դիպչիմ բեզի թող,

կոյս ս'է նաեւ զերեզման...

Կնյ խորունկ սիրտ մ'անոր նման...

Այդքան մորմոքիչ սիրով կարող է սիրել մի պատանի և այն էլ Դուբեանի նման զգացմունքների թելերից և սիրոյ լարերից հիւսուած արարածը. այդ շնչտով, այդ խանդոտութեամբ նա երգում էր 18 տարեկան հասակում Դուբեանի «Սև-սև»ը, «Հծծիւնք»ը, «Սիրել»ը, «Դրժել»ը, «Սիրեցի քեզ»ը, «Նէրա հետ»ը, որոնք բոլորն էլ՝ բացի «Սիրեցի քեզ»ից 1871 թ. գործեր են, նրա էրօտիկական ամենագեղեցիկ կտորներն են, որոնց հայ քնարերգութեան առաջնակարգ ոտանաւորների հետ կարելի է դասել, իսկ իբրև սիրերգներ՝ անզուգական տեղ են զբաւում Ինչպիսի կարօտով բանաստեղծը յիշում է անցեալ օրերը, որոնք իբրև օաղիս նրա մեղմող կեանքի դառն անապատում ոսկեղօծել են նրա սև օրերը. այդպիսի ժամերում բանաստեղծին դիւթել է սէրը, հրեշտակ աղջիկը, որը, աւանդ, մեռնելով, լցրել է նրա հոգին թախծով և յաւէտ գոցել նրա առջև այս աշխարհը.

Ունէի ես իմ սիրունին,

Որոյ թէպէտ աչքն էին սեւ,

Սակայն սրգալ չը գիտէին...

Հրեշտակ մ'էր նէ, հրեշտակ անթեւ:

Սեւ երազ մը օր մը դողողջ

Մըղեց զիս սեւ փոսի մ'առջին,

Ուր քար կըտրած՝ սիրտ ի թընդոջ՝

Դագաղի մ'աչքս յառած էին:

Աւա՛ղ, ներա վարդքն ու աստղերն

Լուռ պիտի տար կուլ այն սեւ փոս.

Յուրտ համբոյր մը առի ճակտէն,

Ներա վերջին ձօնն էր, ափսո՛ս:

Ես լսեցի յայնժամ, թի թի,

Սեւ սեւ հողեր կոշտ թնդեցին,

Տըխուր քոշքին վըրայ փայտի...

Դըժոխք մ'անէ՛ծք այն սեւ օրին:

Այն ցուրտ հողերն յիմ դատարկ սիրտ

Լցուցին՝ փոսն զոցելնուն հետ,

Եւ այս աշխարհն ալ անժրպիտ

Գոցեցին իմ առջեւ յաւէ՛ր...

Անցեալ օրերի օաղիսների յափշտակիչ ու մեղամաղձիկ յուշերը ճշտութեամբ պատկերացնում են բանաստեղծի կսկծող սիրտը: Զգացմունքի խորութիւնը և անկեղծութիւնը այնքան նրբութեամբ շնչտահարուած է, որ մորմոքում է ընթերցողին, համակում է նրան բանաստեղծի ցաւով: Այդպիսի մղկտոցով ու

հեկեկանքով անբաղժ սէրը երգել մեր մէջ միայն Դուրեանն է կարողացել, որք իւրաքանչիւր խօսքը սրտից պոկուած հեծեծանք է, որը այրելով ու թունաւորելով է մաշում բանաստեղծին:

Որքան ցաւոտ է և արտայայտութեամբ ուժեղ հետեւեալ կտորը.

Շրջազգեստիդ խշրտուքն յար
կը փսփսայ դեռ ականջիս,
Հեծկտալով իջնէ հոգիս
Արտօսարալից անդունդ մ'ի վար...

Դուրեանն իբրև սիրերգակ այն բոմանտիկներէից է, որոնք սիրոյ վրայ նայում են շատ իրէտալական հայեացքով. երբեք չէ նկատուում, որ նա որեւէ կրքոտ նիւթական սիրոյ ականարկ անէ, որքան և նրա սիրոյ աղբիւրը կնոջ արտաքինը լինի. ինչպէս ամբողջ հոգին, նոյնպէս և սէրը անբիծ է, մաքուր, իրէտալական. մեր մէջ ոչ մի բանաստեղծ կնոջ այնքան չէ բարձրացրել, այնքան ազնիւ, կարօտակէզ ու ցնորոզ սէր չէ տածել դէպի նա, որքան Դուրեանը. ալլ կողմից նա յիշեցնում է մեր մէջ Պէշիկիթաշեանին. իբրև սիրերգակ նա կարօտի սիրոյ երգիչ է. և երբեմն սէրն այն աստիճան է յափշտակում նրան, որ առջիւր աշխարհս սկանում է, ամեն բան գոցւում լոկ անբաղժ սիրոյ համար:

Թէև կինը իր սիրով այդքան այրում էր Դուրեանին և կեանքը ծանր դարձնում, բայց և այնպէս այդ զրութիւնը և հէնց այդ ցաւոտ սէրը, որքան գերեզմանը, նոյնքան և կեանքն է նրա համար գեղեցկացնում. այդ հոգեբանական է. այրուող, տենչող մարդը փափագում է ըղձերի իրագործում և ապա մահ, իսկ բաւականութիւնը աւելի է հրապուրում նրան. իսկ երբ անյոյս տենչանքը ծայրայեղ յուսահատութեան է հասցնում, գերեզմանի բաւականութիւնը՝ կամ աւելի ճիշտ՝ հանգիստը այն ժամանակ միայն դիւթում է մարդուն:

III

Դուրեանի անհատական վշտի երգերը մենութեան մէջ արձա-կած հեծեծանքներ են. այն խոր թախիծը, որ նրա բանաստեղծական հոգում էր բուն դրել, արտայայտուեց մեր քնարերգութեան ամենից կսկծալի տաղերի մէջ. «Սև-սև»ը, «Լճակ»ը, «Ինչ կ'ըսեն»ը, «Տրտունջ»ը, «Հեծեծանք»ը, «Իմ ցաւը», «Իմ մահը», որոնք Դուրեանի ամենագեղեցիկ կտորներէն են և նոյնիսկ գլուխ գործոցները, ինչ զրականութեան մէջ էլ լինեն, ուշադրութեան կ'արժանանան, այնքան նրբութեամբ և հզօր է ար-

տայայտուած կորովի հոգին. այդ երգերում աւելի որոշ է ցոլացել մեր երգչի հիւանդոտ հոգին, առաջացած շատ վշտոտ և ներագգաց սրտի դողացող լարերից, որոնք որոշ տրամադրութիւն, անսովոր մաղձութիւնը, խոր ու նուրբ թախիժ են տալիս նրա տաղերին և քնքշացնում ֆանտազիայի հրապուրիչ սլացքը:

Զբաւոր ընտանիքի զաւակ, դառն օրեր քաշած, ամաչկոտ, սիրտը ցանկութիւններով լի նա յուսախաբուեց կեանքի շնաքում, առանձնացաւ և մենութեան մէջ իր վշտերը լացեց և հառաչներ արձակեց... ծաղրեցին, արհամարհեցին նրա քնարը, ուշադրութիւն չը դարձրին նրա վրայ, անցորդը նրա գժգոյն դէմքը, դալուկ ճակատը նկատելով՝ «կը մեռնի» բացազանչեց. և մենակ զգաց այդ մարդն իրան, սրտի վիշտը լճակին յայտնեց, յուսահատութեամբ նրան դիմեց՝ նրա մէջ իր հոգեկանը տեսնելով:

Մեկամաղձոտ լճակ իմ,
Քեզ հետ ըլլանք մտերիմ,
Սիրեմ քեզի պէս ես ալ
Գրաւիլ, լսել ու խոկալ,
Որքան ունիս դու ալի,
Ճակատս անքան խոկ ունի,
Ո'րքան ունիս դու փրփուր,
Սիրտս այնքան խոց ունի բիւր:
Այլ եթէ գոգզ ալ թափին
Բոյլքն աստեղաց երկընթին,
Նըմանիլ չես կըրնար դուն
Հոգւոյս՝ որ է բոց անհո՛ւն:
Շատերը զիս մերժեցին,
«Քընար մ'ունի սոսկ» — ըսին.
Մին՝ «դողդոջ է, գոյն չ'ունի»,
Միւսն ալ ըսաւ. — «կը մեռնի»:

Բայց ոչ ոք այդ դալկութեան պատճառը չ'ուզեց իմանալ, նրա մխտոցը իր սրտի մէջ մնաց, կրակը ծածկուած հոգու մըթութեան մէջ բորբոքուեց, նրան այրելու, անչնչացնելու. և ոչ հռչակը տարածելու համար, իսկ նրա ըզձերի մոխիրը... յիշատակները միայն ինքն իմացաւ:

Ոչ որ ըսաւ. — «Հէ՛ր տըղայ,
Արդեօք ինչո՞ւ կը մըխայ,
Թերեւս ըլլայ գեղանի,
Թէ որ սիրեմ, չը մեռնի»:
Ոչ որ ըսաւ. — «Սա տըղին
Պատուէնք սիրտը տըրտմազին,

Նայինք՝ ինչե՛ր գրուած կան...

— Զոն հրդեհ կայ, ոչ մատեան:

Զոն կայ մոխի՛ր... յիշատակ...

Ալեակքդ յուզի՛ն թող, լծակ:

Զի քու խորքիդ մէջ անձկաւ

Յուսահատ մը նայեցաւ...

Ընդհանուր չաբօնի մարդիկ, որոնք ծանծաղամտութեամբ ամեն բան արտաքինից են դատում և ինքնագոհ ընթանում կեանքի սովորական ճամպայով, չէին կարող նկատել և հասկանալ ծովի ստորերկրեայ ալեկոծութեան իմաստը. այդ էր պատճառը, որ Դուբեանին անկրակ, լծակի պէս մեռած հողի էին անուանում. ինչ հակադրութիւն:

Ինձի կ'ըսեն. — «Կըրակոտ չես,

Լծակի մը պէս ես մեռած,

Գալկահար՝ դէմքդ ու հայեցում»:

Բանաստեղծը վշտացած պատասխանում է՝

«Ո՛հ, յատակն են իմ փրփուրներ»:

Այդպիսի յուսախաբ բոպէներում, երբ մարդու համար կեանքը կորցնում է իր բոլոր հրապոյրը, դադարում են ամեն տեսակ ակընկալութիւններ, մահը ժպտում է թունոտ քաղցրութեամբ և դերեզմանի հանդիստը ամեն բանից գիրիվեր է թըւում, սրտեղ կրազում է որոնել «վարդեր, թրթռում, թռիչ ու աստղեր...», այդ դառն ժամերում նա յիշում է անցեալի քաղցր, բայց կարճատև կրպները, որոնք եղան լոկ «մեղմող օազիս նրա կեանքի դառն անապատում».

Երբեմն հոգիս աստղի մը բոց

Եւ թիթեռնի մ'ունէր թեւեր,

Վերջալուսի նման ամպոց

Երազներ, հո՛ւր ճակատս վառէր:

Հազիւ քանի մ'օրերն կեանքիս

Ոսկեղօծեց իմ բախտը վատ,

Որոնք եղան լոկ ովասիս

Մեղմող՝ կեանքիս դառն անապատ,

Իսկ՝

Արդ սառուցներ դառն արտօսրի

Կը բարանան կուճքիս ներքեւ,

Եւ բարդք ամպոց սեւաթորմի

Կ'ուզեն խեղդել սիրտս ու արեւ:

Այս թախծոտ մեղօդիաներում, որոնց այնքան յուզիչ եղանակով և ինքնատիպ կերպով արտայայտել է պատանի երգչի տաղանդը, գրաւիչ նրբութեամբ հնչում է տանջուած սրտի ամ-

բողջ կլենէջր: Բայց այդ տանջանքը, որ նրան խեղդում էր և երբեմն զգուեցնում կեանքից, դեռ բառի բուն իմաստով Դուրեանին պեսսիմիստ չէ դարձնում. նա այնքան պեսսիմիստ է, որքան և օպտիմիստ, թէև դառնութիւնից երբեմն կեանքը կորցընում է նրա համար իր ամբողջ գեղեցկութիւնը և գերեզման է տնչում, բայց և այնպէս կեանքը իր քաղցրութիւններով միաժամանակ միշտ շոյում էր նրա սիրտը. նա մահուան ճիւղաններում և աննպաստ պայմաններում քայքայուող, բայց կեանքի սիրով վառուած մի մարդ էր, ցանկանում էր ապրել, դործել, սիրել, իր տաղանդը կատարելագործել, և երբ դառնութիւնը կլանում էր նրան և թողալու էր հիւժում, նա տեսնում էր իր յոյսերի և սիրոյ հեշտանքից զուրկ կեանքի խորտակումը, ահա այդ րոպէին նրա սիրտը թոյնով լցւում էր, և մահուան սև ուրուականը հրապուրում նրան. այդ վայրկենում արդէն նա պեսսիմիստ է. այնպէս որ ոչ մարդատեցութիւնը, ոչ սօցիալական հոգսերը, ոչ փիլիսոփայական մտորումները եղան նրա պեսսիմիզմի դրդող պատճառները, այլ անձնական կեանքը, ցնորող, ձգտող մարդու խորտակուած յոյսերը, անյաջող սէրը. իբրև պեսսիմիստ նա նրանցից չէ, որոնք թոյն ու կրակ են թափում կեանքի վրայ, ինչպէս Բայրօնը, և ոչ էլ նրանցից, որոնց մռայլ հոգիները քաղաքակրթութեան բարիքները և մարդկութեան ապագայ երջանկութիւնը ցնորք ու ծաղր են համարում Լէօպարդիի նման, թէև վերջինիս հոգու մէջ երբեմն շողում էր կեանքի արևը. Դուրեանի պեսսիմիզմը ցաւոտ է, բայց ոչ դժգոհում ու մոլեգին:

Երբ յուսահատութիւնը—«գերեզմանի այդ սև կաթը» ծրծուեց պատանի երգչի ամբողջ հոգու մէջ, Ֆիդիկական ու բարոյական տանջանքները հիւժեցին ու քամեցին նրա ամբողջ գոյութիւնը և հասցրին մահուան դուռը, նա հնչեցրեց իր կրծու բողբոջը, որ ինքը «տրտունջը» անուանեց. այդ լոկ բողբոջ չէ, լոկ տրտունջ չէ, այդտեղ երևան է գալիս ապրելու, դործելու ծարաւով պապակող հոգու ամբողջ կրակը, մտորող, քննող մտքի առաջին թոթով նշոյլը կծու երդածանքի շանթող սլաքով: Մտորումների հետ խառն յուսահատութեան այդ ճրճինչը արտայայտուած է զգացմունքի հզօր թափով, որը Դուրեանի գլուխ գործողը և մեր քնարերգութեան ամենաընտիր գործերից մէկն է. նրա մահուան անկողնի հրաժեշտի շունչն է այդ, որը ինչպիսի դառն հեծեծանքով է արտայայտուած, ինչպիսի գեղեցիկ պատկերներով, ոճի ինչպիսի ուժով.

Է, մընաք բարով, Աստուած եւ արեւ,

Որ կը պըլպըլաք իմ հողոյս վերեւ...

Աստղ մ'ալ ես կ'երթամ յաւելուլ երկնից,
Աստղերն ինչ են որ, եթէ ոչ ամբիծ
Եւ թշուառ ոգւոց անէծք ողբազին,
Որք թըռին այրել ճակատն երկնքին.
Այլ այն Աստուծոյն՝ շանթերո՞ւ արմատ՝
Յաւելուն զէնքերն ու զարդերն հրրատու...

Սրամիտ ու պատկերաւոր արտայայտութեամբ, կծու, բո-
ղոքող խօսքերից յետոյ կարծես բանաստեղծը ուշքի է գալիս,
հանդարտում է փոքր ինչ և սրտմտութեամբ ներդաժնութիւն
հայցում.

Այլ, ո՞հ, ինչ կ'ըսեմ... շանթահարէ՛ զիս,
Աստուած, խոկն հսկայ փշրէ՛ հիւլէիս,
Որ ժպրհի ձգտիլ, սուզիլ խորն երկնի,
Ելնել աստղերու սանդուխտն անալի...

Բայց քնքոյշ եղանակով մեղմացրած բարկութեան ու բո-
ղոքի չեւոր միեւնոյն աստիճանի վրայ անկարող է մնալ. բա-
նաստեղծի փրփրած հոգին յուզւում է սչ յանկարծակի, այլ ո-
րոշ աստիճանակարգութեամբ և այս անգամ մեղմ, բայց դառն
պահանջողութեամբ և կասկածամտութեամբ շէնջում է.

Ողջո՞յն քեզ, Աստուած դողդոջ էակին,
Շողին, փրթիթին, ալոյն ու վանկին,
Դու, որ ճակտիս վարդն ու բոցն աչերուս
Խըլեցիր, թրթռումս շրթանց, թռիչն հոգւոյս,
Ամպ տըւիր աչացս, հեւք տըւիր սըրտիս,
Ըսիր՝ մահուան դուռն ինձ պիտի ժպտիս,
Անշուշտ ինձ կեանք մը պահած ես ետքի,
Կեանք մ'անձուռն շողի, բոյրի, աղօթքի:

Կասկածող, քննող և յուսախաբութեան չեմքը թեակո-
խած միտքը արագացնում է իր թռիչքը, յուզումը աւելանում է
մինչ այն աստիճան, որ որոտացող սպառնալիքի է փոխւում.

Իսկ թէ կորնչի պիտի իմ հուսկ շունչ
Հոս մառախուղի մէջ համր անշըշունչ,
Այժմէն թող, որ շանթ մ'ըլլամ դալկահար,
Պըլլուիմ անուանդ, մռնչեմ անդադար,
Թող անէծք մ'ըլլամ ու կողդ խըրիմ,
Թող յորջորջեմ քեզ «Աստուած ոխերիմ»:

Ինչպէս ծովի կոհակները ալեկոծուած ժամանակ կատաղի
յորձանքով ափերին զարկելուց յետոյ կարծես վառատակած յետ
են նահանջում, ջրերի խորը սուզւում, նոյնպէս և զայրոյթը
երբ ծայրայեղութեան է հասնում, շուտ թէ ուշ, նայած մար-
դու տեմպերամենտին, կամ յանկարծակի կամ յամառ աստիճա-

նականութեամբ թուանում է և հոգնած, ուժաթափ մարդուն կամ դուրեկան հանգիստ կամ դառն մորմոր պատճառում, և վերջին դէպքում դուք լսում էք վշտաբեկ մարդու դառն կսկիծը, որը սովորական մարդկանց մէջ պարզ եղանակով, իսկ Դուրեանի նման մեղանխօյալի ամպով ծածկուած բանաստեղծի մէջ հնչում է մելոդիական հեծեծանքով.

Ո՛հ, կը դողոջե՛մ, դժգոյն եմ, դժգո՛յն,
Փըրփրրի ներսըս զըժոխի մ'հանգոյն...
Հառնչ մ'եմ հեծող նոճերու մէջ սեւ,
Թափելու մօտ չոր աշնան մէկ տերեւ...

Փոքր ինչ հանդարտուած հոգին դարձեալ ժայթքում է, մահուան երկիւղը և ապրելու տենչը իրար են բաղխում, և դառնացած սիրտը լարում է իր վերջին ճիգը մի անգամ ևս որոտալու, բայց կարճ.

Ո՛հ, կա՛յծ տւէք ինձ, կա՛յծ տըւէք, ապրե՛մ...

Ինչ, երազէ վերջ զըրկել ցուրտ շիրի՛մ...

Մահուան մահճում պառկած մարդու յուսահատութեան ճիչն է այդ, որից յետոյ թուլացած՝ սրտածմլիկ եղանակով իր սև ճակատագիրն է ողբում, որի իւրաքանչիւր խօսքը դառնութեան մրուրով է գրուած.

Այս ճակատագիր ի՛նչ սեւ է, Աստուանձ,
Արդեօք դամբանի մրուրով է գըծուած...

Նրա յուսահատ ձայնը պաղատանքի է փոխում.

Ո՛հ, տէ՛ք հողույս կրակի մի կաթիլ,
Սիրե՛լ կ'ուզեմ դեռ, 'ւ ապրիլ ու ապրիլ...
Երկնքի աստղե՛ր, հողույս մէջ ընկէք,
Կայծ տւէք, կեանք՝ ձեր սիրահարին հէք:

Ինչպէս խեղդուողը բռնում է ամեն մի չիւղից, ամեն մի քարից, նոյնիսկ ալիքի ծփացող գծերից, նոյնպէս և Դուրեանի մեռնող հոգին բողբոջից, ողբից, պաղատանքից խոնջացած, ինքն իր մէջ ամփոփուելով մրմնջում է, գրանով իրան անդորրութիւն տալով.

Գարունն ո՛չ մէկ վարդ ճակտիս դալկահար,
Ո՛չ երկնի շողերն ժրպիտ մ'ինձ չեն տար.
Գիշերն միշտ դազադս, աստղերը ջահեր,
Լուսինն յար կու լայ, խուզարկէ վրճեր:

Սրտի ծփանքը աւելի ևս խաղաղւում է, զգացմունքի թափը դահաճիւժում ջրի նման հանդարտուելով՝ անդորր հոսել է սկսում, ոճը պրօզայիկանում է, կարծէք բանաստեղծը միջանկեալ խորհրդածութիւն է անում.

կ'ըլլան մարդիկ, որ լացող մը չ'ունին,

Անոր համար նա դրաւ այդ լուսին.

Եւ մահամբո՛ն ալ կ'ուզէ երկու բան—

Նախ կեանքը, վերջը լացող մ'իր վրբան:

Հանդատութեան բոպէին էլ սիրար գեռ մխխոււմ է, դեռ կսկծում է. և այդպիսի հոգիներն այդպիսի բորբոքումից յետոյ դժուար թէ հանդատութիւն լինի, եթէ զսպուած հոգու կապերը բոլորովին չ'արձակուեն, եթէ արցունքը, այդ դառն, բայց ամօքիչ հեղուկը չը բղխէ իր ակունքներից. «պէտք է արտասուեմ—ասում է Բայրօնը—եթէ ոչ սիրտըս կը պայթի վշտից. տրամութեան կաթով է սընուած, անքուն և անձայն հեծծել է երկար ժամանակ». և յասման ու տանջանքի դրութիւնից յետոյ բանաստեղծը հեկեկում է կերկրուող ձայնով.

Ի զո՛ւր զըրեցին աստղերն ինձի «սէր».

Եւ ի զո՛ւր ուսոյց բուլբուլն ինձ «սիրել»,

Ի զո՛ւր սիւզեր «սէր» ինձ ներշնչեցին,

Եւ զիս նորատի ցոցուց ջինջ ալին,

Ի զո՛ւր Թաւուտքներ լըռեցին իմ շուրջ,

Գաղտնապահ տերեւը չ'առին երբէք շունչ,

Որ չը խռովեն... երազըս վրսեմ

Թոյլ տըւին, որ միշտ բցնէ երազեմ,

Եւ 'ի զո՛ւր ծաղկունք, փրթիթներ զարնան՝

Միշտ խնկարկեցին խոկմանցս խորան...

Որքան գեղեցիկ ու ցնորական է այս մելօգիան, որ վրտակի կարկաչի ձայնով հոսում է կարծես անդորրութեան մէջ. բայց տխուր յուշերը դարձեալ յուզում են երգչին, նա իրան ծաղրուած, վիրաւորուած է զգում.

Ո՛հ, նորա ամենքը զիս ծաղրեր են...

Դրանից յետոյ նա զգում, կարծես ինքն իրան մխիթարելու համար արձակում է իր մտորող մտքի իր տեսակում միակ, սրամիտ, կծու սլաքը, որը իր մէջ յոռետես մարդու դառն հայեացքն է պարունակում, որով և վերջանում է այդ բորբոք հոգու փոթորիկը.

Աստուծոյ ծաղրն է աշխարհն ալ արդէն...

Դուրեանի կասկածող միտքը աշխարհը Աստուծոյ ծաղրն է համարում. և կը հարցնէք՝ «միթէ աշխարհը Աստուծոյ ծաղրն է». այդ ոչ այնքան փիլիսոփայի, որքան վշտացած, զուլում բանաստեղծի խայթող սարկազմն է. այդ միայն աշխարհից ծաղրուած մարդու փոխադարձ ծաղրն է նոյն աշխարհի դէմ, թու՛նաւորուած հոգու մաղձն է՝ կծու երգիծանքով արտայայտած:

Դուրեանն ընկերական սիրոյն նուիրեց իր ամենագեղեցիկ

գործերից մէկը, որի զգայմունքի անկեղծութիւնը, բուռն, ծայրայեղ սիրուց բլրած հեծեծանքը մեռած ընկերոջ յիշատակին շատ չեն պատահում նոյն իսկ եւրոպական առաջնակարգ բանաստեղծների գործերում. որքան բուռն, որքան ջերմ էր այդ երկու աղաների սիրահարութիւնը, որ ծագել էր զգայուն սրտերի, հոգիների, կրած ցաւոտ օրերի միանմանութիւնից, որից առաջացած մտերմութիւնը նրանց իրարու մէջ ամփոփեց.

Մենք զերթ երկու զրժոյն բոցեր
Իրարու մէջ կ'այրէինք սոսկ:

Եւ քանի՜ քաղցր, մեղամաղձիկ երաժշտութեամբ հնչեցնում է նա իր գործվարի յիշողութիւնները.

Ո՛հ, կը յիշես, Չամլըճայի
Սարը նստած լուռ միսայինը,
Ուր շուք տային մեզի նոճիք՝
Սեւ հովանոցք վըշտահարի:
Մեր հոգիքը նոճիներու
Թուխ թիթեռներ էլին տըրտում,
Սե՛ւ ծըծէինք, սո՛ւզ անհատնում,
Նայէինք միշտ երկրէս հեռու:

Կարօտով և յուսահատական մրմունջով զիմում է մեռած, բայց անմոռանալի ընկերոջ.

Երջանիկ ես հոգ, Թէ՛ Թշուառ,
Չուարթնոյ Թեւոյ լուր մ'ինձ դրկէ,
Ո՛հ, այս աշխարհս միշտ տաղտո՛ւկ է...
Յաւերու մեծ մայր մ'է՛ աշխարհ:

Վերջին երկտողը, որը բանաստեղծի յոռետես հոգին և վիրաւոր սիրտն է երևան հանում, միաժամանակ և միակ աչքի ընկնող սօցիալական մօտիւն է: Յետագայ, վերջին երկու տան մէջ բանաստեղծը իր վիշտը և աշխարհից զգուհնքը աւելի ուժեղ շեշտելով, նորից զիմում է ընկերոջը՝ հարցնելով. եթէ այդտեղ «ծառի մը շուք կայ, և նորա տակ մէկ վտակ, եթէ անապակ սէր և ազատ օգ կայ, ես կը թօթուեմ այս աղտոտ ձորձն հոգւոյս՝ կեանքս և սգաւոր հող կը հագնեմ»: Բանաստեղծը, որ զգուհած և վշտացած միայն սիրում էր դեգերել ազատ օդում, ծառի շուքներում և վտակների եզրներին, որտեղ կարող էր մենակ խորհել և տանջուել ազատ, ինքն իր հետ և իր մէջ, — համաշխարհային վշտի այն հզօր հոգիներից չէ, որոնց համար թափառելը դառնում է կենսական պահանջ՝ չնորհիւ հոգեկան անօրինակ մրրկին, որոնք ոչ մի սեղ հանգիստ չը գտնե-

լով՝ չարունակ չըջում են, այստեղ չէ՝ միւս տեղը երազելով
գտնել կեանքի քաղցրութիւնները: Իբրեւ լոկ անհատական վը-
տի քնարահար՝ նա ևս թափառում է, բայց բնութեան ծոցում,
Պօլսի գեղածիծաղ երկնքի տակ, մենութեան մէջ, բնութեան
գեղեցկութիւնների հետ խօսելով, երազում է գտնել կսկծող
սրտին անդորրութիւն: Իբրեւ ընդհանուր ոգով պիտսիմիստ՝ նա
ևս հանգստութեան վերջին և իսկական կայանը գերեզ-
մանն է ճանաչում և ինքնատիպ ևղանակով գերադասում
է գերեզմանի «չուաքը, վտակը, օդը», քան կեանքի. այդ
ընկերական սէրը ջերմութեան կողմից որոշ նմանութիւն ունի
Շելլիի սիրոյն, որ տածում էր գէպի իր ընկերը. «Ես քեզ ինչ-
պէս ցնորք, ինչպէս երազ սիրում եմ», ասում է անպիացի բա-
նաստեղծը ընկերոջն ուղղած մի ոտանաւորում: Իսկ Լէօպար-
դին նոյնքան անկեղծ սէր էր տածում գէպի իր ընկեր Ջօրդա-
նին և մի տեղ նոյն իսկ ասում է, որ եթէ կեանքը գրաւիչ կողմեր
ունի, դրանցից մէկը ընկերն է: Գեղարուեստական տեսակէտից
էլ այդ ոտանաւորը ընտիր է և օրինակելի:

Այն իղձերը, որոնք պատանի երգչին այրում էին, աւելի
որոշ և ուժեղ չեղտուած են «Իմ ցաւը» ոտանաւորի մէջ.

Սուրբ տենչերով լոկ ծարաւած՝
Յամար զըտնել աղբերքն յամայր,
Յամբել ծաղիկ հասակի մէջ,
Ո՛հ, չէ այնչափ ցաւ ինձ համար:
Դեռ չը գրկած էակ փունջ մը
Ժպտէ, զեղէ, հուրէ շաղիալ՝
Գրկել սա ցուրտ հողակոյտը,
Ո՛հ, չէ այնչափ ցաւ ինձ համար:

Եւ ոչ քաղցր երազներով չ'անդորրած, մրրկահար գլուխը,
հողէ վերմակի տակ ննջելը և հիւղի մրուր օդ ծծելը ցաւ է նը-
րա համար, որը միայն մի ցաւ ունի.

Հէք մարդկութեան մէկ ոստը զօս՝

Չ'օգնած անոր՝ մեռնի՛լ աննշան,
Ո՛հ, այս է սոսկ ցաւ ինձ համար:

Նրա փառատենչ, վառվռուն հոգին ձգտում էր անմահու-
թեան դափնին ստացած գերեզման իջնել, և այդ է պատճառը,
որ նա գիտակցելով իր ձիւթը՝ այնքան վշտանում էր և վախե-
նում, թէ կարող է աննշան մեռնել և կասկածանքով երազում
էր իր անմահութիւնը. եթէ գերեզման դնելուց և

Ե՛թ յարդարեն իմ հողակոյտ,
Եւ հեծեծմամբ ու սգալէն

Իմ սիրելիքը բաժնուրին,
 Գիտցէք, որ միշտ կենդանի եմ:
 Իսկ աննշան եթէ մընայ
 Երկրի մէկ խորշն հողակոյտն իմ,
 Եւ յիշատակս ալ թառամի,
 Ո՛հ, այն ատեն ես կը մտնիմ:

IV

Թէն Դուրեանը բնութեան սիրահար էր և նոյնիսկ գերեզմանը նախագաստում էր, եթէ այնտեղ սիրոյ հետ միաժամանակ «ծառի մը չուք», վտակ և ազատ օդ կը լինի, բայց և այնպէս բնութեան տեսարաններին չատ քիչ տեղ է չնորհել, և իսկապէս դժուար թէ նա կարողանար իբրև նկարիչ վրձինի նուրբ և զգոյշ շարժումներով մեր առաջ բնութեան հրաշալիքները պատկերացնել. նրա անհանգիստ հոգու խոցերը այնքան սուր էին մրմնջացնում նրան, որ չէր կարող օրինակել հանգստութեամբ մի նկարիչ լինել. նրա կսկիծը թոյլ չը տուաւ նրան այդպէս լինել. խոցի սուր սլաքը ստիպում էր նրան հեծեծալ, միայն երգեր «Ես որ աշխարհի վրայ միայն երգերը չատ սիրեցի, կուգեմ, որ իմ վերջին շունչն ալ երգ մը ըլլայ»:

Եթէ երբեմն Դուրեանն իր ձեռքում վրձին է բռնում և աչքը բնութեան է դարձնում հիանալու նրա հրաշալիքներով և վերարտադրելու, բոլորական արադութեամբ ճանկում է այդ փարթամ շտեմարանից գեղեցիկ գոյներ, փոքրիկ տեսարաններ՝ լոկ իր հոգու դառնութիւնը աւելի ուժեղ և պատկերաւոր արտայայտելու, քնարի թրթիւրը աւելի զգայուն և յափշտակիչ դարձնելու համար. նրա վրձինը, թէպէտ քնքոյշ, աշխտօժ, բայց արագ է թռչում, և ստեղծած գեղեցիկ պատկերները ոչ թէ վարպետի նուրբ ճաշակի, խոհուն մտածողութեան կատարեալ ստեղծագործութիւններ են, այլ սրամիտ, զիտող բանաստեղծի պատահական յաջողութեամբ վերարտադրած տեսարաններ, որ հիացմունք առաջացնելուց շուտ զգացմունք է դարձնում. եթէ Դուրեանն ամբողջական պատկերներ ունի վրձինի շնչատակի հարուածով, թանձր գոյներով և գեղեցիկ ներդաշնակութեամբ, հետեւեալներն են.

Շաղի, շողի ժամը էին,
 Վարդից հրդեհ կար յերկինն՝
 Փոխան ամպոց հուր հիւսքի,
 Տեղա՛ր մարդրիտ եւ ոսկի:

Թէպէտ այս քառատողը այն երաժշտութիւնը չ'ունի, ինչ

որ Դուրեանի այլ գեղեցիկ գործերը, բայց աչքի է ընկնում գոյների ներդաշնակութեամբ և պատկերների կենդանութեամբ. մակդիրների գեղարուեստական և նորատիպ ներդաշնակութիւն ունի հետեւալ պատկերը, ուր բանաստեղծը բոպէապէս զգայուն եղանակով վերջալուսի մարեկը և աստղագարդ գիշերուայ մուտքն է ներկայացնում.

Հուր հորիզոնն մարեցաւ,
Երկինքն աստղեր փթծեցան.

Երկու կարծ, կարուկ տողերի մէջ ինչպիսի լայնարձակ աշխարհ է երևում:

Դուրեանն իր հոգու համաձայն աւելի սիրով երգեց ընտելութիւնը, քան նկարեց. ամեն բանի մէջ նա սուքեկտիւ էր և բընութեան տեսարանները նա իր զգացմունքի ակիբի միջով, սրբաւ պրիզմայով է անցկացնում.

Ես ուզեցի սիրել զեփիւռ,
Որ երկնքէն թռչի բեկբեկ,
Նա չը սիրեր խոցել երթէք
Հոգի մ'որոյ զաղտնիքն է բոյր,
Գիտէ շոյել երազներ բիւր,
Երկնի բոյրն յուշ կ'ածէ առ հէք:

Կամ այլ կտոր.

Ես ուզեցի լոկ ու մենակ
Սըրտակցել ջինջ վրտակին ձեռ,
Յիշատակի չ'ունի նա հետ,
Սիրտ մ'որոյ մինչ սուղիւմ յատակ,
Գըտնեմ զիս հոն դըժգոյն, յստակ,
Գաղտնիք մ'ունի այն անթիւ վիտ:

Սրանք թէև փոքր են, աներաժշտական և նոյն իսկ բովանդակութեան կողմից թոյլ, բայց ամենայայտնի կտորներն են, ուր Դուրեանը ընտելիւնն է երգում, թէև ոչ ամբողջ ընտելիւնը, այլ նրա մասնաւոր երևոյթները:

V

Գրաբար լեզուն չէր կարող Դուրեանի անկեղծ վշտի բընական թարգման հանգիստնայ, բանաստեղծը հեռու էր ամեն մի արուեստականութիւնից, ուստի նա երգեց աշխարհաբար, և իբրև այդ տեսակի երգիչ՝ առաջիններից մէկն էր արևմտեան հայոց գրականութեան մէջ, իսկ իբրև մաքուր աշխարհաբարով գրող՝ առաջինը. այդ Դուրեանի ամենամեծ առաւելութիւններից և նրա պօէզիայի անկեղծութեան ու ընականութեան մեծ

գրաւականներից մէկն է. չենք մոռանում, որ նրա լեզուի վերայ որոշ չափով ազդել են Ալիշանը և մանաւանդ Պեշիկթաշլեանը. բայց երբ մեր աշխարհաբարը դեռ անկերպարան վիճակի մէջ էր, մանաւանդ քնարերգութեան համար, պատանի տաղանդը կարողացաւ գրել մաքուր և ճոխ աշխարհաբարով, կտրուկ, սեղմ ու բովանդակալից ոճով, որի երաժշտականութիւնը մեղօդիկ ելեէջներով երբեմն սիւզի նման խաղաղ ու քաղցր և երբեմն էլ յուզուած ծովի կոհակների ներդաշնակ՝ բայց բուն խաղերով շոյում է մարդու լսելիքը.

Ո՛հ, կը յիշես, Չամրճայի
Սարը նստած լուռ մխայինք,
Ուր շուք տային մեզի նոցիք՝
Սեւ հովանոցք վշտահարի:
Կամ՝

Է՛յ, մընաք բարով, Աստուած եւ արե՛ւ,
Որ կը պլպլաք իմ հոգւոյս վերեւ...
Դուրեանն ունի թանձր գոյներ, մանաւանդ երբ կոյսի գեղեցկութիւնն է նկարագրում. մանիշակին զիմելով հարցնում է. ի՛նչու գլխիկոր ու սգաւոր ես.

Մի՞թէ դու կոյս մը տեսար,
Որուն աչաց քով կապոյտ՝
Ըզբեղ գըտար այնչափ մուծ,
Որ կը սրգաս սեւաճար:
Ե՞թէ դու ալ վարդին պէս,
Ունենայիր դոյզն բոսոր,
Կը շիկնէիր, ինչպէս որ
Շիկնեցաւ այն վարդը վէս,
Երբ տեսաւ օր մը ներս
Վարդերն անբիծ այտերու:

Շուշանն անգամ կը զժգունէր նրա ձեռների սպիտակութիւնը տեսնելով, երկինքն անգամ ամպոտեցաւ, «երբ որ կ'ընէր նէ աղօթք՝ վերն յառած աչքն ու հոգին»: Նկատելի է, որ նկարագիրը ու գունագեղութիւնը միանգամայն արեւելեան է, շատերի համար թէն անդուրեկան, բայց վառ:

Մեր բանաստեղծը ոչ միայն կարողանում է գոյները թանձրացնել, այլ և կտրուկ խոր այտայտութիւն տալ նրանց.

Այս ճակատագիր ի՛նչ սեւ է, Աստուած,
Արդեօք դամբանի մրուրով է գծուած...

Իսկ աստղերը, որոնց բանաստեղծները սիրում են «Աստուծոյ աչքեր» անուանել, Դուրեանը որքան ինքնօրինակ, նոյն-

քան գեղեցիկ ու զգայուն եղանակով, նկատեցէք, ինչպէս է արտայայտում.

Աստղերն լինէն որ, եթէ՞ ոչ անքիծ
Եւ թրշուառ ոգւոց անէծք ողբաղին,
Որք թրւին այրել ճակատն երկնքին:

Դուրեանի միանգամայն նոր ու գեղեցիկ մակդիրները, գեղարուեստական համեմատութիւնները, նրբերանգները այնքան ինքնատիպ են, բնորոշ ու գեղեցիկ, որոնց նրբութիւնը պատիւ կարող է բերել առաջնակարգ գրիչ վարպետներին իսկ: Արշալոյսի ծագումը նմանեցնում է «վարդից հրգեհն»ի, ծագւոտ թառուաքի մէջ ընկողմուած կոյսի հետքը նմանեցնում է «ամբան սիւգ»ի.

Կը հեւայիր դու դժգոյն,
Ամբան սիւգի մը հանդոյն:

Կոյսի բուռն նայուածքը, չրթերին յանկարծակի փթթող ժպիտը, տաք խօսքը, սրպիսի գեղեցիկ մակդիրներով, ներդաշնակ ու սեղմ շարադասութեամբ է բնորոշում.

Բոյլ մը նայուածք, փունջ մը ժրպիտ,
Քուրայ մը խօսք դիւթեց իմ սիրտ:

Անանային գիշերը դժուար թէ աւելի պատկերաւոր արտայայտել կարելի լինի.

Դժգոյն գիշեր մ'էր քաղցրաբոյր աշնային:

Մահամբձ աղջկան «վերջալուսի աղջիկը» է անուանում, փոխանակ տխուր նայուածքի՝ «մըթին նայուածքը» է ասում, աղջկայ վառվռուն երեսն ու աչքերը՝ «ճառագայթի ու վարդի փթթումներ» պատկերով է բնորոշում, իսկ իր անցեալ օրերի հոգու բոցն ու թրթիւրը զօրեղ ու վառ եղանակով՝ այսպէս է արտայայտում.

Երբեմն հոգիս աստղի մը բոց
Եւ թիւթիւնիս ս'ունէր թեւեր:

Դազաղի մէջ դրած սիրած աղջկայ ճակատը համբուրելը ինչպիսի կսկիծով և գեղարուեստականութեամբ է բնորոշում.

Ցուրտ համբոյր մը առի ճակտէն.
Ներս վերջին ձօնն էր, ափսոս:

Իսկ նրա դազաղի վրայ հող ածելը այնքան բանաստեղծական կորովով ու պատկերաւորութեամբ է արտայայտում, որ շատ քիչ գրիչների կը յաջողուի.

Եւ լրսեցի յայնժամ՝ թի թի,
Սեւ սեւ հողեր կոշտ թնդեցին,
Տիւրք քօշքին վըրայ փայտի...

Վառ երեակայութիւն, սրամտութիւն, ոճի ոլորուն շեշ-

տեր են հարկաւոր խօսքին այդ օրինակի փայլ և ուժ տալու համար: Նոճիներու այդ սիրահար երգիչը, որը բնորոշ ու նուրբ կերպով իր և բնկերոջ սիրտը նոճիներու թիթեռների է նմանեցնում, թախծալի ժամերը և երեակայութեան ու մտորման րոպէները վառ ու կենդանի եղանակով հետեւեալ ձևով է ներկայացնում.

Մեր հոգիքը նոճիներու

թուխ քիթներէն էին տըրտում,

Սեւ ծրծէինք, սուգ անհատնում,

Նայէինք միշտ երկրէս հեռու:

Որքան զգայուն, բովանդակալից է յետագայ պատկերը.

Գերեզմանոցին ցուրտ ծառեր

Կը փրսփսան մեռելոց հետ:

Բանաստեղծի զգայուն հոգին տարբերում է գերեզմանոցի ծառերը այլ ծառերից. նրանք ցուրտ են, ինչպէս ցուրտ է իրանց հովանու տակ նիւրճած բնակչութիւնը, և չըշինը «փրսփրսոց» է. պատկերը հիացնում է իր հոգեբանական նրբութեամբ ու խորհրդաւորութեամբ. և այդ ոչ այնքան ճարտարարուեստ, որքան բնատուր ճաշակով ու նրբամտութեամբ օժտուած երգիչը, որ

«Հառաչ մ'էր հեծող նոճիներու մէջ սեւ»:

Մահուան զանգի ձայնը նա շարլօնական մակդիրներով չէ բնորոշում, այլ ոյրորուն ու կարճ եղանակով, կրկնակի ու խոր չեշտերով կորով ու գոյն է տալիս երևոյթին.

Եթէ հրնչէ տըխուր կոշնակ,

Թրթռուն ծիծաղն մահու դիմեմ:

Առաքիւնները ներկայացնում է կենդանի, բայց ամփոփ եղանակով. ահա ինչպէս է պատկերացնում քահանային.

Եթէ մարդիկ այն մահերգակ,

Որք սեւ ունին ու խոժոռ դէմ:

Դուրեան գիտէ գեղեցիկ բառեր դարբնել, օր. «մենաճեմ», «մահերգակ». նա գիտէ մակդիրները աւելի նրբացնել, օր. «մեղմիկ», «հանդարտիկ». նա ստեղծող հոգի էր և ինքնուրոյն կերտող. Փաստերից երեւում է, թէ որքան օրիգինալ, ճոխ, պատկերաւոր է նրա լեզուն, գրչի ինչպիսի անկախ և արտայայտիչ մաներներ ունէր այդ պատանին. ոչ ոք մեր լեզուն իր գոյներով ու հնչիւններով միաժամանակ այդքան նրբութեամբ և կանոնաւոր գործ չէ անել, որքան նա, նրա նման մեր մէջ ոչ ոք մակդիրները այնքան բնորոշ, տեղին չէ գրել. Դուրեանի ուճի զգալնութիւնը մեր մէջ անզուգական է. և ամենայն հաւանականութեամբ նրանից պիտի դուրս գար մի հմուտ և օրինակելի ստիլ-

լիստ, եթէ մահը նրան անժամանակ չիրիմ չը քաշէր: Ճիշտ է՝
պատահում են երբեմն անհամ ու անզոյն համեմատութիւններն:

Վարդը չ'ունի քու լանջող ամբիժ լուսափծիւ...

Զ'ունի լուսինն վարդերն շիկնոտ այտերուդ:

Կամ՝

Ինչո՞ւ ապշած են, լրճակ,

Ու չեն խայտար քու ալեակը:

Նրա համեմատութիւնների մի քանի անհամութիւնները
չատ անդամ չափազանց վառ լինելուց են առաջանում:

Երկինքն աստղեր զերթ «սիրոյ վէրք» ցոլային:

Պատահում են նաև սովորական մակդիրներ, և չէր էլ կա-
րող Դուրեանն ամեն դէպքում ստեղծող լինել:

Երեկոյ է, բոցավառ է հորիզոն:

Թէև չափազանց վառ, բայց միանգամայն անբովանդակ է
յետևեալ դեկադենտական, փքուն համեմատութիւնը:

Թօշնեցայ զիրկն ես իբրեւ

Համբոյր մ'անհուն զալկահար:

Անմիտ բացատրութիւն է՝

Քեզ սիրելու համար հարկ լոկ զոլ շիրիմ:

Պատահում են նաև բառերի աւելորդ կրկնութիւններ, ոճի
խորթնութիւն, պատկերների միանմանութիւն, գոյների աւե-
լորդ թանձրութիւն:

Բայց այդ անյաշողութիւնները, որոնք քիչ են և անուար-
պետ զրչի արդիւնք, կորչում են գեղեցկութիւնների մէջ և չեն
նսեմացնում Դուրեանի գեղարուեստական ոճի արժէքը:

Որքան գեղեցիկ է Դուրեանի ներվային ոճը, նոյնքան և
թոյլ է տաղաչափութիւնը. տաղաչափական նորութիւններ չէ
մտցրել Դուրեանը, բայց եղածին էլ կանոնաւոր չէ հետևել. այդ
կողմից եթէ կարելի է նորութիւն համարել՝ «Առ կոյս» ոտա-
նաւորն է, Դուրեանի ամենաթոյլ արտադրութիւնը և իր նո-
րութեամբ միանգամայն երեխայական. շատ դէպքերում յան-
գեր նոյնիսկ չը կան և ոչ հատածներ (ցէղուրա), չափերի ներ-
դաշնակութիւնը պակասում է, նա միանգամայն աղատութիւն է
տուել հոգու զեղման թափին, գեղեցկութիւնն աւելի բառերի
ու ոճերի մէջ է որոնել, որոնք անմիջական թարգման են նրա
ներքինի, քան չափերի, որոնք միայն գեղարուեստական ար-
տաքին են տալիս, ներդաշնակութիւն առաջացնելով շարայարու-
թեան մէջ. լեզուական տեսակէտից էլ նրա գործերը անսլակ են
և սխալներով լի. այդ, ինչպէս երևում է փաստերից, գլխաւորա-
պէս վերագրելու է նրա ոտանաւորների և մնացած գործերի
տգէտ սրբագրողին:

Մեր բանաստեղծի ոչ հասակը, ոչ կրթութիւնը ու զարգացումը չը նպաստեցին հասարակութեան միտքն ու հոգին կըրթող, սնող քնարերգութիւն արտադրելու. երբեմն նմանութիւններ գտնելով Դուրեանի և եւրոպական բանաստեղծների մէջ, մենք միանգամայն հեռու ենք մեր փոքրիկ բանաստեղծին համեմատելու աշխարհահռչակ բանաստեղծների հետ և ոչ մի կերպով էլ չենք կարող պնդել, թէ Դուրեանն իր հասունութեան շրջանում կարող կը լինէր արտադրել եւրոպական այդ հանճարների գործերին գէթ մօտ նմանութիւն ունեցող քերթուածքներ՝ նրանց տաղանդի ուժով: Դուրեանն ընդունակ, սրամիտ մարդ էր, միանգամայն բանաստեղծական բնաւորութիւն, իսկական քնարերգակի ձիրքով, բայց դժուարանում եմ ասել, թէ որ աստիճան խոշոր էին այդ մարդու մտաւոր կարողութիւնները, քանի որ վերջինս է, որ միջուկ է տալիս բանաստեղծական խանդին և երգչին մեծութեան դրօշմ պարգևում. իսկ նրա թողած փշրանքները դեռ մեզ որոշ, հաստատուն բան ասել չեն կարող, թէև շատ հաւանական ենթադրութիւնների հիմք են ծառայում: Նա չ'ունի որոշ փիլիսոփայական, հասարակական և քաղաքական աշխարհահայեացք, խոր մտքեր, պեսսիմիստ տրամադրութիւնն էլ զուտ անձնական վշտի արգասիք է, նրա հոգին դեռ լայն ընդգրկումներ չ'ունէր և չէր էլ կարող այդ հասակում շատ բան երևան հանել՝ կեանքի չեւթում յուսախաբուելով ու մեռնելով, միայն կարողացաւ իր դառն յոյզերի կուսական պօէզիայով զգացմունքներ փափկացնել, խոր զգալու տրամադրել, հոգեկան նուրբ էմօցիաների աշխարհը մոցնել ընթերցողին. այդ է նրա պօէզիայի սօցիալական արժէքը, և այդ մի պատահու նկատմամբ մեծ ծառայութիւն է. իր զգացմունքի ուժով և դրա անկեղծ ու նոյնքան կորովի արտայայտութեամբ, համակրելի, բայց թոթով մտորումներով, ճշիւ լեզուով, ինքնատիպ և գեղարուեստական ոճով նա կարողացաւ մեր մէջ առաջնակարգ բանաստեղծի հռչակ վաստակել. թէև նրա հեծեծանքները շատ ելկէջներ չ'ունեն, բայց Դուրեանի կարօտակէզ սիրոյ և անձնական կսկծի մուգան ինքնուրոյն է և մեր քնարերգութեան մէջ անդուգական. և այդ կոկոն պօէզիայի, հեծեծանքներով լի էլէզիաների պատանի ստեղծագործողը իր դալուկ ու խորշումած ճակատով, թախծալի հայեացքով իրաւունք ունի կանգնելու մեր յայտնի բանաստեղծների շարքում՝ իսկական երգչի դափնին ձեռին:

ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ ՌՈՒԲԷՆԻ